

Fugl, fisk eller midt i mellom?

Endre Willassen

«En fisk er en fisk og kan aldri utvikle seg til noe annet», sier noen av dem som holder fast ved at det biologiske mangfoldet er blitt til ved millioner av separate og uavhengige skapelseshandlinger og ikke gjennom evolusjon. I denne artikkelen ser vi nærmere på en historie der begrepet «fisk» er langt mer omfattende enn det som er alminnelig oppfatning av hva en fisk er i vår tid.

Kanskje dette er en utfordring til de som mener at «en fisk er en fisk»?

Figur 1. Olaus Magnus' kart over Nordens geografi, der dyr i havet er forstått som «fisker».

Det er godt kjent at fisk har en spesiell plass historien om Bergen og Norge. Eksporten av tørrfisk gjennom middelalderen gjorde Bergen til et kommersielt maktsentrum og et knutepunkt for multikulturell samhandling mellom Norge og Europa. På Olaus Magnus' kart over nordområdene fra 1539 (Fig.1) er Bergen avmerket som en «*emporium maximum*», som kan oversettes til «stor markeds plass». Studerer vi detaljene i dette kartet nærmere, ser vi også at området rundt er noe geografisk uryddig. Nordland og Lofoten (Fig. 2) er merket med teksten «Her er et overdådig fiskemarked»: «*Hic forum piscium frequentissimum*». Kartet er illustrert med bunter av rundfisk (tørrfisk med hodet på) og med fire objekter som kan se ut som selskinn.

Figur 2. Utsnitt av Olaus Magnus' kart med påskriften «*Hic Forum Piscium frequentissimum*». Her vises kilden til den europeiske fiskeimporten med illustrasjoner av bunter av rundfisk (tørrfisk med hoder). Dessuten ses stabler av noe som antakelig er skinn fra seler, dyr som i middelalderen også ble ansett som «fisk». Kartet røper dårlige geografiske kunnskaper, men indikerer en del kjente stedsnavn. Tidligere fortolkere¹⁵ av Olaus Magnus' geografiske beskrivelser antok at Stek refererer til Steigen, som var tingvoll og regionalt administrasjonssted. Fisca er forstått som Fauske, selv om det på kartet ligger nord for Steigen. Røst, Ryst, Lofot (Moskenesøy) og Vast (Vestvågøy) omgir «den forferdelige malstrømmen», der vi ser et skip bli trukket ned. (Hec est horrenda caribdis). Det kan være en sammenblanding av Moskenesstrømmen og Saltstrømmen. Caribdis henspeiler på sjøhyret Charybdis i den greske Odysseen.

Fiskehandel

Noe av grunnlaget for handelsforbindelsene mellom Norge og Europa var allerede lagt gjennom vikingenes seilinger i Nord-Atlanteren, Østersjøen, og Middelhavet. Tørkekonservert fisk var en ideell fødevarer for langtidsoppbevaring, og dermed som turproviant for lange sjøreiser og som byttemiddel mot eksotiske importvarer av ulike slag.

Spor av handel med marine produkter er synlige i arkeologisk materiale allerede fra romertid og senere merovingertid, ca. 570 – 800 e.Kr.¹. I følge Fagan² var fisk allerede svært ettertraktet mat i romertiden, særlig blant velholdne klasser, og dam-kultivering av arter, som f.eks. mulle, var viktige bidrag til omsetningen i matmarkedet. Men spesielt i England har arkeologer registrert

et skifte i fiskeforbruk mot slutten av vikingtid fra ferskvannsfisk, som gjedde og karpefisker og migrerende arter som ål og laksefisk til saltvannsfisk^{3,4,6}. De arkeologiske lagene der dette blir observert er blitt kalt «fish event horizon (FEH)» og er blitt datert til rundt år 950–1050 e.Kr.

Analyser av fiskebein med isotopteknikker indikerer at handel med tørrfisk fikk økende betydning fra 900-tallet og ble stadig mer intens etter vikingtid³. Etablering av småbyer (kaupanger) som Vågar og Borgund langs Norskekysten var et uttrykk for stadig tiltagende oppbygging av fiskeriene og omsetning av fiskeprodukter. Rundt 1200-tallet var Bergen den største byen i Norden med antatt rundt 7000 innbyggere⁹. I det samme århundret med-

førte urbaniseringen i Europa at en by som London økte fra rundt 20 000 til 80 000 innbyggere. Samtidig indikerer arkeologiske utgravninger i England et økende antall beinrester fra torskfisk, og blant disse en relativt minkende andel bein fra tørkehoder. Det siste tyder på en tiltagende import av (hodeløs) tørrfisk. Mot midten av århundret vokste fiskehandelen seg større i Bergen, med økende deltakelse fra utenlandske aktører med voksende politisk makt.

Ulike forklaringer er gitt for hva som lå til grunn for at handelen med fisk utviklet seg til å få det store omfanget som det etter hvert fikk. Folkevandringer og urbanisering, forbedrede båter og fangstredskaper, krigføring med behov for å fø store hærer og økt forurensing

■ Figur 3. Torrfiskhandel på Bryggen i Bergen i middelalderen. Rekonstruksjon ved ARKIKON AS.

av vassdrag og tap av lokale fiskeressurser er holdt fram som mulige årsaker til den økte handelen med fisk fra havet. Klimaendringer i den såkalte middelalderske varmeperioden (rundt 950 til 1250 e.Kr.) har òg blitt trukket fram som en grunnleggende miljøfaktor i denne utviklingen. Varmere klima ga bedre levekår og rom for en økende folkemengde i Europa. Dette medførte naturligvis en økt etterspørsel etter mat.

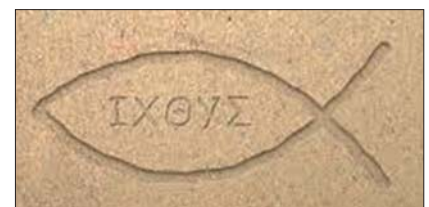
Men flere forfattere^{2,3,4} har også antydnet at oppsvinget i handelen med fisk dessuten må forstås i lys av kristendommens økende innflytelse over menneskelig adferd gjennom pålagt religiøs praksis. For fisk spilte også en viktig rolle i de rituelle leveregler som gjaldt for en kristen årssyklus. Fisk er forbundet med faste, og fastedager forekom i sum opptil en tredjedel av året. Derfor var kirkelige insti-

tusjoner og klostre blant de store konsumentene av fisk, men fisk var generelt også mat for alle som skulle følge fastereglene. For å forstå grunnlaget for den religiøse praksis som kan ha bidratt til å bygge Bergen, kan vi ikke bare nøye oss med å forstå at vår oppfatning av at «fisk» ikke helt samsvarer med middelalderens zoologiske taksonomi. Vi må faktisk også unne oss et kort dykk ned i en underliggende kosmologi for å se hvilke idéer og mytologier fastereglene hviler på.

Himmelfisker

I handelen mellom sør og nord var nordlige naturprodukter som huder, skinn, horn, bein, hvalrosstenner og spekkolje attraktive varer i bytte for sørlige som korn, honning, vin, og ulike typer bearbeidet materiale. Men det var noe eget med fisk, for fisk hadde en helt spesiell symbolsk

betydning i tidlig kristendom. Kanskje kan vi forstå fisk som et slags totemdyr for urkristendommen? En del av magien i dette forholdet ligger i setningen «Iesus Christos Theou Yios Soter». Til norsk kan dette oversettes: Jesus Kristus, sønn av Gud Frelser. Om vi bruker bare forbokstavene i setningen får vi *Icthys*, som er et gresk ord for «fisk» (Fig.4). Vår tids biologistudenter vil vite at det vitenskapelige navnet i

■ Figur 4. Bilde av fiskesymbolet ICHTHYS.

moderne taksonomi, Osteichthyes omfatter den artsrike gruppen vi kaller for beinfisker (oste- = bein, ichtyes = fisk).

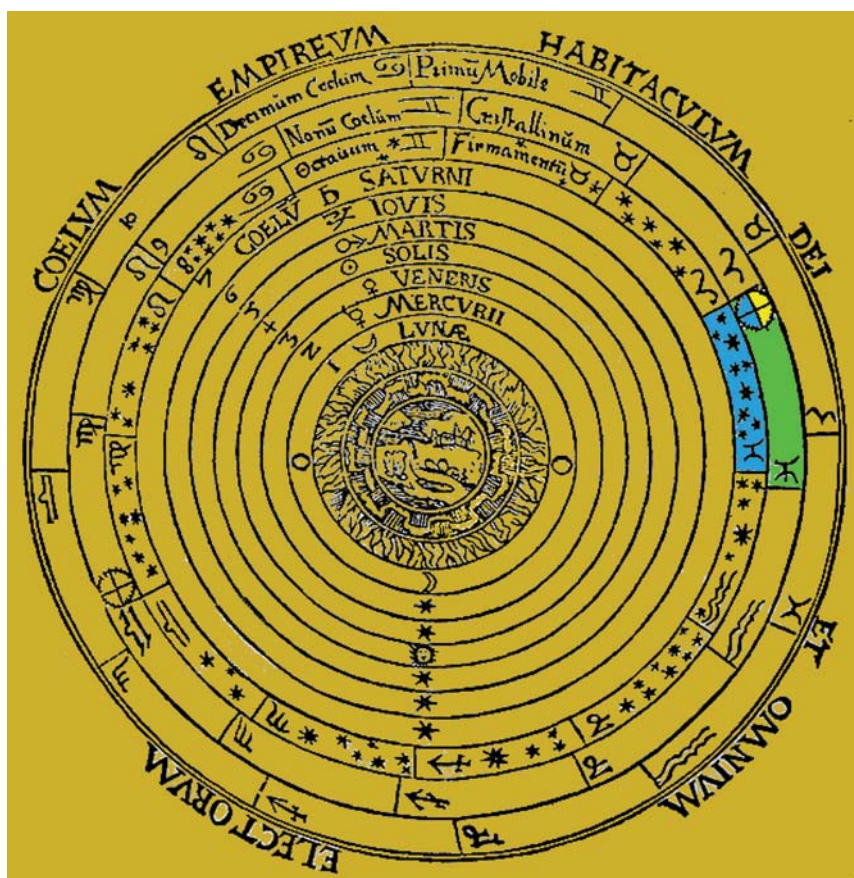
Ulike fortolkninger av mystikken ved Icthis-symbolet henviser gjerne til Bibelen (Matteusevangeliet 4:19 og Markusevangeliet 1:17), - at disiplene til Jesus var yrkesfiskere og at deres bestrebelser på å vinne tilhengere til den nye frelseren også innebar en form for menneskefisking. Men andre vil hevde at de tolv disiplene i kretsen rundt Jesus er metaforer og personifiseringer av de tolv tegnene i zodiak, - dyrekretsen, og at historien om frelserens forhold til fisk i virkeligheten refererer til fantasifulle fortolkninger av astronomiske begivenheter. Dyrekretsen antas å ha vært i bruk som referanseramme for jordiske begivenheter flere tusen år før Kristus. Astrologi og medisinsk sykdomsteori var dypt integrert i læren om dyrekretsen og i folks tenkning om årsakssammenhenger i menneskelig tilværelse.

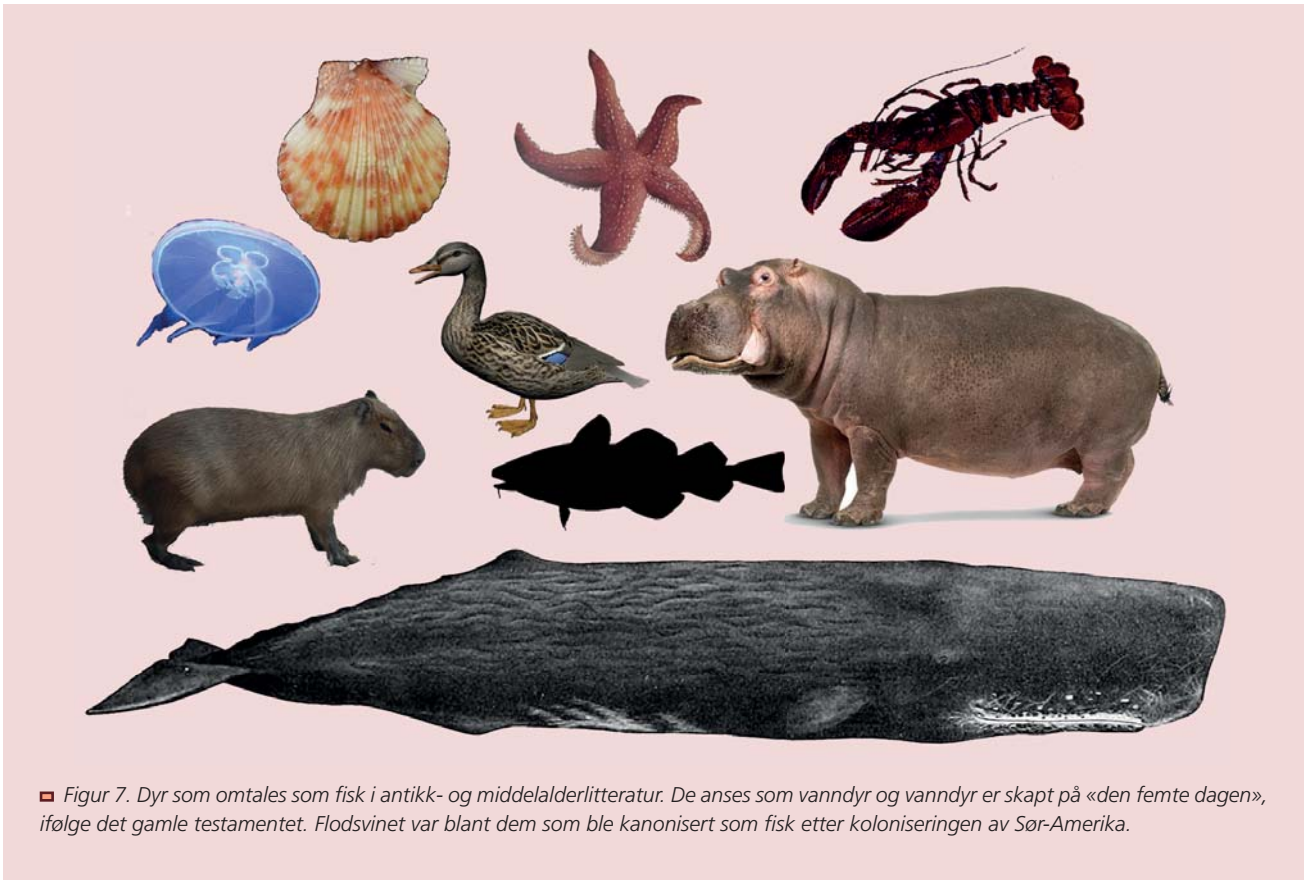
Det er viktig å huske at observasjoner av bevegelsene på himmelen er en av de eldste og mektigste empiriske vitenskapene. Spørsmål om forbindelsen mellom himmelske bevegelser og begivenheter på jorda var kanskje det mest sentrale forskningstema for antikkens vise menn og kvinner, blant annet for Aristoteles. Han var en av de mest kjente spekulantene om himmelens og jordas beskaffenhet og fikk stor innflytelse over førkristen og middelaldersk naturforståelse. Solas bevegelser over himmelen var den viktigste av alle himmelfenomener, ifølge den romerske naturhistorikeren Plinius den eldre⁷ (23-79 e.Kr.), og solguden *Sol* var lenge den mektigste guden i Romerriket inntil han ble deponert av kristendommens gud.

Figur 5. Vårjevndøgn, da sola krysser himmelekvator i stjernetegnet Fiskene, illustrert ved dataprogrammet Stellarium.

Figur 6. Universet ifølge den kristne versjonen av Ptolemaios' kosmologi. Syv himmelske sfærer med tidligere romerske guder / himmelgemyer som har gitt navn til dagene i de fleste romanske språk. Lunæ (Månen), Mercurius (Merkur), Veneris (Venus), Solis (Sol), Martis (Mars), Iovis (Jupiter), Saturni (Saturn). Utenfor disse er «firmamentet» med fiksstjerner (åttende himmel), «krystall-sfæren» (niende himmel) og «den første bevegelse» (tiende himmel). Ytterst finnes «Coelum empireum habitatum Dei et omnium electorum», Himmelriket – bolig for Gud og alle hans utvalgte. Sirklene med et lite kors diametralt i niende himmel markerer vår- og høstjevndøgn da natt og dag er like lange. Forfatteren har satt på farger for å vise at vårjevndøgn er i Fiskene. Fiskenes tegn ligner en stor H.

■ Figur 7. Dyr som omtales som fisk i antikk- og middelalderlitteratur. De anses som vanndyr og vanddyr er skapt på «den femte dagen», ifølge det gamle testamentet. Flodsvinet var blant dem som ble kanonisert som fisk etter koloniseringen av Sør-Amerika.

Vårjevndøgn, når sola står i punktet der himmelekvator og ekliptikken (dyrekretsen) krysser hverandre er begynnelsen på et nytt år i mange kulturer og også utgangspunktet for tidfestingen av den kristne påskefeiringen. I en kristen framstilling av det ptolemaiske kosmos, ser vi at krysningspunktene ved jevndøgnene er markerte med et kors.

Vi kan forestille oss at det gjorde inntrykk på oppdagerne, enten det var Hipparchus ca. 200 år f.Kr. eller indiske astronomer 700 år f.Kr., som først observerte at jevndøgnene var i ferd med å flytte seg langs ekliptikken og himmelekvator. I dag vet vi at dette skyldes presesjon, at jorda vinger rundt rotasjonsaksen med en syklus på nærmere 26 000 år. For folkene i antikken representerte

dette skiftet en ny tidsepoke. Våren, nyttåret og påsken hadde flyttet seg fra Væren til Fiskene. Interessant nok hendte dette visstnok i tidsrommet som regnes som Kristi fødsel. Var det dette som ble forstått som et «tegn» på frelserens tilbakekomst?

Hva er fisk?

Det skal særlig god fantasi til å se at sammenstillingen av stjerner i Fiskenes tegn overhodet ligner på fisk. I følge Quigstad⁶, kalte folk i Nord-Norge dette stjernetegnet for Arons Stav. I så fall var dette klart påvirket av kristendommen, ettersom Arons «tryllestav» ifølge Bibelen skulle kunne vekke døde til livet. Bare én av tolv staver i denne bibelhistorien hadde denne egenskapen. Arons stav på stjernehimlen kan derfor

forstås som et bud om gjenfødsel i naturen ved det tolvte tegnet i dyrekretsen (zodiak), nemlig Fiskene. Det kan tenkes at fiskene i himmelen opprinnelig var en slags projeksjon av tidsperioden for regulære begivenheter i en jordisk årssyklus. Sivilisasjonen som kom på at denne astronomiske konstellasjonen henviser til fisker, hadde neppe kjennskap til tidspunktet for innsiget av gyteferdig torsk til Lofoten, men likevel, modellen for himmelfiskene var sikkert slike som de fleste av oss nå oppfatter som «fisk».

Men den romerske naturhistorikeren Plinius den eldre, som omkom under vulkanutbruddet til Vesuv i 79 e.Kr., forteller i bok 9, kapittel 14 at ⁷«Det finnes 74 slags fisk, i tillegg kommer de som er dekket

Om sjøstjerner og ufattelige lange makker

Denne overskriften finnes i Olaus Magnus' bok 21, kap.37 og i teksten kan en lese sitater fra Plinius' naturhistorie:

«Jeg ser at forfattere som er berømte for sin visdom undrer seg over stjernen i havet», sier Plinius (bok IX, kap. 60). «Dens skapning er slik at det fins svært lite kjøtt i den, og at den utvendig er bekledd med en hardere innpakning. Man påstår at den er så brennhet at den svir alt i havet som den kommer til, og umiddelbart fordøyer alle fødeemner». Kjøtt av sjøstjernen er bra mot fjesingstikk, slik som samme forfatter beretter (bok XXXII, kap.5). I følge Albertus (Om dyrene, bok 24) er sjøstjernen «en stjerneformet fisk i Vestervhavet. Om denne sies det at den har en glødende hete i seg, for alt som den sluker finnes straks etter like vel stekt i magen dens som i en stekeovn.» Denne fisken duger ikke som menneskeføde.

av skall. Av disse finnes 30 sorter.» Allerede her får vi forståelsen av at ulike «skalldyr» også ble oppfattet som «fisk». Andre gamle tekster bærer også preg av at «fisk» var en langt mer omfattende «taksonomisk gruppe» enn den vi erkjenner nå for tida. Engelsk språk har fremdeles «jellyfish» (maneter), «shell-fish» (krepser og bløtdyr), «cray-fish» (krepser), «star-fish», og leser vi middelaldertekster, som f.eks. Olaus Magnus' bok 21⁸, ser vi, at ikke bare sjøstjerner er «fisk», men også at flodhester der omtales som «.. en fisk i Nilen», som ifølge datidens litteratur, bedriver selvskading av sine føtter i den hensikt å kvitte seg med overflødig fedme gjennom blødninger⁸.

Det er derfor mye som taler for at «fisk», i slike sammenhenger, må forstås i temmelig utvidet betydning. «Fisk» i historisk forståelse, omfatter mer eller mindre alle akvatiske dyr av en viss størrelse. Historikere, som har forsøkt å forstå omfanget av fiskeeksporten fra Norge med basis i opptegningene i tollbøker fra 1300-tallet, har registrert at «pisces» har vært et dominerende vareslag i innførselen til de Øst-Engelske havnene⁹. Selv om det kanskje er riktig at de oppførte pisces» først og fremst kan forstås som synonymt med «tørrfisk», bør det og være rom for andre mulige tolkninger. Hval, oter og sel er også «fisk». Hvalross kalles *Ros Maruspiscis*, og ifølge Olaus Magnus' kart er det den «mest utnyttede i 1537». Blant annet ble skinnen brukt til tauverk. Visse grupper fugler ble også klassifiserte som «fisk» (se Fig. 7-8, 10).

Faste

I den romersk-katolske kirkes liturgiske år er det mange spesielle dager for særlige bostøvelser. Hensikten med disse skal være å temme kroppslige lyster og «å sette sanselige troende tilbake på den rette, åndelige vei til Gud». Spesielt tida før påske er det «fastetid». I førkristen romertid ble ordet «*fas*» brukt om det som er «tillatt» virksomhet, sett fra gudenes perspektiv. Fastedager «*dies fasti*» var altså dager som regulerte ulike former for samfunnsaktivitet, for eksempel når det var tillatt å drive handel, føre rettssaker eller holde administrative og politiske møter. Men faste, som et fenomen der det å avstå fra mat blir betraktet som moralsk opphøyede handlinger, har røtter i mange ulike kulturer. Å faste ble også en viktig del av religiøs praksis i tidlig kristendom². Etter hvert som kristendommen satte sitt preg på europeiske samfunn og de rituelle handlinger som styrte de daglige, ukentlige, månedlige og årlige tidsrammene fastsatt av kirkelige og sivile myndigheter, fikk «*dies fasti*» kanskje et enda tydeligere preg av sosiale kontrollmekanismer. Den som ikke overholdt fastereglene kunne vente seg strafferettslige tiltak av ulik art. De kristne fastereglene ble utformet gjennom middelalderen, men anses fremdeles som «Guds lov». I vår tid gjelder de for alle mellom 15 og 60 år som ikke har gyldig unntak, tidligere gjaldt dette allerede for fireåringer. Ikke å etterfølge fastereglene anses ennå som grovt syndige handlinger i visse katolske miljøer. Fastepraktis er et tegn på lydighet for Gud og kirken og det

er ikke meningen at grunnlaget for ritualene skal forstås som noe annet enn «kjærlighet til Gud».

Fetetirsdag (Mardi gras), som i 2017 faller på 28. februar, markerer slutten av karnevalsperioden, som feires heftig i mange land og kan betraktes som motsatsen til fasteperioden. Fasten, Lent, starter med askeonsdag, da kjøtt er tabu, og skal vare 40 dager, eksklusive søndager. Vatikanet fornyet i 1983 de obligatoriske botsdagene med det som kalles Canon 1250. Der fastslår man at alle fredager gjennom året og dessuten Lent er botsdager. I følge Canon 1251 skal de troende ikke spise kjøtt eller annen mat som biskopene har utpekt som usømme-

lig på disse botsdagene. Kjøtt er forbudt på fredager.

Dersom en uvitende søker forklaring på dette tabuet, blir det gjerne fortalt at denne ukentlige begivenheten skal minne om Langfredag og Kristi død på korset¹⁰. Ved å avstå fra å spise kjøtt på fredag tar en, med en symbolsk handling, avstand fra de blodige begivenhetene rundt Guds «ofring» av Kristus. Samtidig avviser en «kjødet», med alle de syndige fristelser og handlinger som forbindes med denne spesielle formen for risikabel jordisk materie. Kropp, seksualitet, og alle slags vellyst og glede forbundet med «kjøtt» er motsatsen til et pietistisk og asketisk liv med lidelse, et liv

som står som essensen av rollefiguren i gudesønnen Jesus. Her er det at «fisken», ifølge denne teologiske fortolkningen, synes å komme inn som erstatning for kjøtt. «Fisk» har dessuten en spesiell symbolsk betydning knyttet til idéen om Jesus som fisker.

Men hva er fisk? Vi så i teksten ovenfor at førkristne romere hadde et «utvidet fiskebegrep» og tilsvarende gjelder for middelaldersk tenkning om «fisk». Ettersom kristendommen bredte seg til andre verdensdeler, ble det påtrengende å ta stilling til spørsmål om synd i forhold til innfødte matvaner og lokale matressurser. I følge Goldman¹¹ var det, etter initiativ fra biskopen

Rene og urene dyr

Her er tekster fra Bibelen som underbygger mat-tabuer i abrahamske religioner. Forfatteren har satt til overskrifter som refererer til antikkens og middelalderens «elementer».

Jord

3 Du skal ikke spise noe som er avskyelig. 4 Dette er de dyrene dere kan spise: okse, sau og geit, 5 hjort, gasell, dådyr, steinbuk, antilope, villokse og villgeit. 6 Alle dyr som både har klover, klover som er kløvd helt igjennom, og som tygger drøv, kan dere spise. 7 Men av dyr som enten tygger drøv eller har klover som er kløvd helt igjennom, skal dere ikke spise kamelen, haren og fjellgrevlingen, for de tygger nok drøv, men har ikke klover, og dere skal holde dem for urene. 8 Svinet skal dere også holde for urent, for det har klover, men tygger ikke drøv. Kjøttet av disse dyrene skal dere ikke spise, og skrottene deres skal dere ikke røre.

Vann

9 Dette kan dere spise av alt det som lever i vannet: Alt som har finner og skjell, kan dere spise. 10 Men dere skal ikke spise noe av det som ikke har finner og skjell. Det skal være urent for dere.

Luft

11 Alle rene fugler kan dere spise. 12 Men disse fuglene skal dere ikke spise: ørnen, lammegribben og svartgribben, 13 glenten og alle slags falke, 14 alle slags ravner, 15 strutsen, uglen, måken og alle slags hauer, 16 kattuglen, hubroen og sløruglen, 17 pelikanen, åtselgribben og skarven, 18 storken og alle slags hegrer, hærfuglen og flaggermusen. 19 Alle svermende insekter skal være urene for dere; de skal ikke spises. 20 Men alle rene fugler kan dere spise. 21 Dere skal ikke spise noe selvdødt dyr. Du kan gi det til innflytteren i byene dine, så han kan spise det, eller du kan selge det til en fremmed. For du er et hellig folk for Herren din Gud.

Du skal ikke koke et kje i morens melk.

Det siste påbudet er bakgrunnen for jødernes angst for å blande kjøtt og melkeprodukter.

de fauros in celo. ubi neq; erugo. neq; tinea demolitur
 & ubi fures n̄ effodiunt nec furantur. Tinea ū quo ue
 stes corrodit latent. designat inuidiā que studiū bonū
 lacerat & cōparationē unicitatis demoliri n̄ cessat. Fu
 res nāq; demonet atq; heretici sūt de quibz ūtas atq; Om̄s
 q̄ quos uenerunt. fures sunt & latrones. *Pisces*

■ Figur 8. Pisces – fisk slik de er framstilt i et engelsk «bestiary» fra 1200-tallet. Jevnfør Bibelteksten om akvatiske dyr: «Alt som har finner og skjell kan du ete». Trykkes med tillatelse fra British Library.

i Quebec på 1600-tallet, at den katolske kirken besluttet å anse bever for å være fisk, slik at den, med god samvittighet, også kunne konsumeres på fastedager. På tilsvarende vis har vannrotter, alligatorer, iguaner, og søramerikanske flodsvin gjennom årene fått status som «fisk». Men hva er egentlig grunnlaget for beslutningene som resulterer i denne typen klassifikasjoner fra den

katolske kirken? Jeg har aldri sett tydelige forklaringer på dette, men vil likevel forsøke meg på en forklaring.

Fisk - eksistens og natur bestemt av tid og rom

I Bibelens femte Mosebok, kapittel 13, om rene og urene dyr ser vi at dyrene er klassifiserte, ikke bare som spiselige og ikke-spiselige. De

er i tillegg ordnet ettersom de tilhører tre hovedgrupper av levesteder samsvarende med antikkens «grunnstoffer» jord, luft og vann. Vi kan gjerne kalle disse *domenner* (etter *domus*) fordi de viser til romlige plasseringer, der de ulike dyregruppene antas å være hjemmehørende. I mangel av newtonske gravitasjonslover ville Aristoteles og andre oldtidskosmologer gjerne forklare de romlige relasjonene mellom antikkens «elementer» som en naturlig balanse forårsaket av deres «tyngde» eller «letthet». «Ild» og «luft» ville naturlig søke oppover, mens «vann» og «jord» hadde en iboende trang til å søke seg nedover. Det fjerde grunnstoffet, ild, er ikke tydelig i disse bibeltekstene, men ble ofte forbundet med et slags vitalitetsprinsipp, som ga mer eller mindre liv til organismer og som også var til stede i mat av ulikt slag, spesielt kjøtt. Aristoteles postulerte for øvrig et femte element, «eter», som tilhørte himmelen og evigheten og inngikk i hans argumentasjon for at universet er stabilt, uten begynnelse og slutt, men med endelig romlig utstrekning. Det var særlig på dette punktet at aristotelisk kosmologi kom i konflikt med den kristne lære om endetid. Derfor ble slike deler av aristotelisk lære bannlyst på 1100-tallet ved Universitetet i Paris. Denne vertikale dimensjonsbeskrivelsen som dyrene er plasserte inn i i Bibelen gjenkjenner vi som en forestilling i en, kanskje utdøende, barnelek, - «tampen brenner». Der skal deltakerne finne en gjemt gjenstand i rommet. Ved å spørre den som har gjemt gjenstanden: «fugl, fisk, eller midt i mellom?», skal den som spør ha krav på et tips om omtrentlig

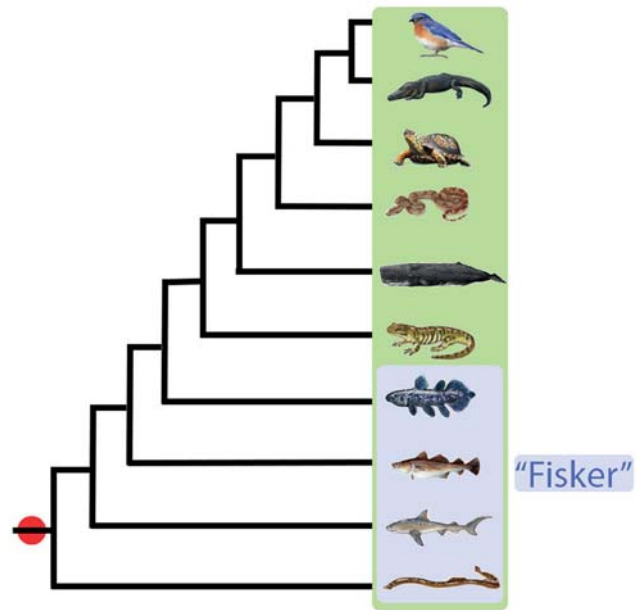
høyde i rommet der gjenstanden er gjemt. Men i tillegg til den romlige dimensjonen i dyrenes klassifisering, finnes det også en tidsdimensjon, som jeg mener må forstås i lys av deler av skapelsesberetningen i Bibelens første Mosebok. Der fortelles det at himmel, hav og jord er skapt på ulike tidspunkt, som en sekvens av mer eller mindre uavhengige skapelsesakter. Himmel og hav ble til på «andre dag», jorda og tørt land på «tredje dag». Tilsvarende gjelder det for dyrene at fugler og fisk ble skapt på «femte dag», landdyrene på «sjette dag». David Hellbom¹² har imidlertid redegjort for hvordan Mosebøkene stammer fra ulike kilder og hvordan tidsrekkefølgen i ulike skaperverk står i logisk motsetning til hverandre i ulike kapitler av første Mosebok. Fra kapittel 18 og videre framgår det nemlig at mennesket ble skapt *før* dyrene. Min historie her vil derfor bare synes logisk om vi holder oss til kronologien i fortellingen om et seksdagers skaperverk og en syvendehviledag, som finnes i den første delen av første Mosebok.

Mitt sentrale poeng er at fugl og fisk ble påstått skapt dagen før landdyrene og mennesket. Og det er landdyrene og mennesket som assosieres med «kjøtt». «Kjødet», *carne*, som feires i «ukristelige», årlige karneval i den kristne verden, kom til på jorden ved den sjette dagen i skaperens ukervesk. Det kan synes som landlevende og vannlevende dyr oppfattes som substansielt forskjellige fordi de tilhører ulike skaperverk og også er forbundet med ulike dominerende «grunnstoffer». Fisk og fugl ble altså skapt på den femte dagen. De assosieres hen-

holdsvis med elementene vann og luft. Landlevende dyr og mennesker tilhører elementet jord. «Av jord er du kommet. Til jord skal du bli.» Kjødet ble skapt (og dør årlig med Kristus) på den sjette dagen. Jeg våger meg ikke ut på forklaring på hvordan det kan ha seg at brød og vin ved nattverdsritualet kan gjennomgå en total forandring, såkalt transsubstansiasjon, slik at det ikke bare symbolsk, men materielt faktisk forvandles til kjøtt og blod fra Jesus. Noe med inkarnasjon handler det uansett tilsynelatende om. For en kultur som hadde særdeles dårlige begreper om biologisk reproduksjon var inkarnasjon, den årlige gjenfødelsen av naturens levende vesener, definitivt et mysterium.

Et dugelig ukervesk

Skapelsen var ifølge Mosebøkene gjort på ei uke, men hva menes denne måleenheten for tid? Er det slik at ei «arbeidsuke» for Gud er 6000 jordår? I antikk indisk matematikk, der man hadde en spesiell sans for virkelig store tall, er 1000 år nesten for ingenting å regne. Skal man tenke stort, må det veldig mange nuller til, tenkte de gamle inderne.

Figur 9. Stamtre for hovedgruppene av virveldyr, der det røde punktet markerer deres felles stamform. «Hvalfiskene» ble anerkjent som pattedyr av Linné. Nyere forskning plasserer rundmunnene, haiene, beinfiskene og kvastfinnefiskene i fire separate evolusjonslinjer og de anses derfor ikke samlet som en naturlig gruppe i vitenskapelig klassifisering.

Før den julianske kalenderen ble innført, hadde romerne åttedagers uke. Den franske revolusjonen hadde tidagers «uke» med hviledag bare hver tiende dag. Da syvdagers uke ble innført i det romerske imperiet fikk dagene navn etter syv planetguder i de fleste latinske språkene. I germanske språk har vi mindre rom for «planeter» unnatt sol og måne, men dager har fått navn etter andre guder som Odin, Tor og Frigg/Frøya. Hvilken av disse dagene bør vi så anse som dagen da «kjødet» ble skapt? Det er verdt å merke seg at ulike europeiske språk vil gi ulike svar på hvilken av de syv ukedagene som er den sjette. Ifølge de fleste romanske språk er Soldagen, søndag, den første ukedagen. «*Dies dominica*» er «Herren Guds dag». I portugisisk,

Svartand er fisk

Adjunkt Henrik Bahrs avhandling *Aves Reigionis Stavangriensis* ble trykket i Stavanger Museums Årsberetning for 1895. Der skriver han om svartand: "Ved de franske Kyster fanges den om vinteren i stor Mængde og sælges til Katholikerne, der spiser den i Fastetiden, da den som andre tranede Ænder er en undtagelse fra forbudet mod Kjødt-spise og betragtes som Fisk (Bahr 1896:122).

Ei fransk kokebok med tittel «Néo-physiologie du goût, par ordre alphabétique» har følgende å fortelle om svartand (macreuse): «...fugl med svømmeføtter og marint småvilt. Den blir ansett kanonisk som om den var en fisk, og alle vet at den klassifiseres med magre fødevarer som krippand og flamingo».

Her er et eksempel (i min oversettelse) på et syndfritt måltid for en fastedag. Kan man si at den uttrykker asketisk og dyptgående medlidenhet med Kristi lidelse på korset?

«Svartand i kakao

For å få mest mulig ut av en dag med avholdenhet, bør en koke disse fuglene i fire eller fem timer. Etter å ha plukket, sløyet og vasket anda, blancherer du den og har den i en kjele med salt, pepper, laurbærblad og en bukett med urter. Tilsett sjokolade, som er forberedt som om du skulle drikke den. Tilbered samtidig en stuing av lever, oppskårete sjampinjonger, morkler, trøfler, musseronger, kastanjer, - eller en annen stuing om du vil. Når anda er ferdig tilberedt, ordner du den på en tallerken, heller stuingen over og tilsetter den typen garnityr du synes passer best.»

som med unntak av *Domenica* har tallnavn på alle dager, er mandag andre dagen i uka (*segunda-feira*) og fredag følgelig den sjette (*sexta-feira*). Sekvensen av dager stemmer derfor overens med jødisk oppfatning av ukesslutt fra fredag kveld til lørdag kveld. Men i ei russisk uke, der noen dager har tallnavn, er fredag kalt den femte dagen (пятница; пять "pyat" = fem), samtidig som lørdagen kalles sabbat, og søndagen er hviledag og «dagen da Jesus gjenoppsto». I russisk uke er mandag også «dagen etter hviledagen». Vi aner her en kilde til teologisk uoverensstemmelse i synkroniseringen av ukene i de abrahamske religionene. Det synes logisk at dersom den første dagen i skaperverket var en søndag, ble fiskene skapt på torsdag, landdyrene og mennesket på fredag, og lørdagen var Guds og de troendes hviledag slik det praktiseres i jødedommen. Men dersom uka begynner på mandag, er fiskene og fuglene først skapt på fredag, kjøttet på lørdag, og soldagen og hviledagen er på søndag. Holder vi oss til den jødiske versjonen i Mosebøkene, er det mulig å forstå den ukentlige matmenyen som en rituell etterlevelse av kronologien i skapelsen: fisk på torsdag, kjøtt på fredag. Men med kristendommens forskyvning av ukesslutt blir det fisk på fredag og kjøtt på lørdag. På toppen av dette kommer Jesu død på fredagen ved vårjevndøgn og midtøstlig nyttårsfeiring også kalt påske, med et mytologisk drap kristendommen gir jødene skylden for. Slikt kan det bli bråk av.

Fisk på fredag

Boris Johnson, en fremtredende på-

driver for Brexit-bevegelsen, yndet å latterliggjøre EU-byråkratiet ved å vise til deres «absurde klassifikasjoner» av frukt, grønnsaker og andre landbruksprodukter. For eksempel, da en forskrift om at regelverket for omsetning av oppdrettet ferskvannsfisk også skulle gjøres gjeldende for omsetningen av vinbergsnegler, fikk vedtaket store presseoppslag: «I EU er negler blitt til fisk». Det var vel å dra implikasjonene av vedtaket litt langt, ettersom det neppe ble gjort i den hensikt å utfordre linnéiske klassifikasjoner. Ulike klassifikasjoner kan tjene ulike formål og de påvirker vår måte å tenke på. Retorikk som synes å appellere til «common sense» kan ha betydelig slagkraft, ikke minst i motstand mot ny vitenskapelig kunnskap. Men det vi oppfatter som naturlige kategorier, kan vise seg som problematiske ved nærmere undersøkelser.

Selv om Aristoteles hadde observert at delfiner har mange fellesstrekk med landlevende pattedyr, fortsatte han likevel å klassifisere dem som «fisk». Vitenskapshistorikere har uttrykt forbauselse¹³ over at mange renessansezoologer, med intim realkunnskap om disse dyrene, fortsatte med denne tradisjonen og at den varte helt til Linnés student Pehr Löfving igjen fastslo at «hvaler puster med lunger og er ikke fisk». En ny klassifikasjon av hvaler ble publisert i Linnés *Systema Naturae*. Da sluttet hvalene å være fisk.

Charles Darwin foreslo senere, med en berømt skissetegning i sin notisbok, at dyr og planter må klassifiseres i overensstemmelse med artenes avstammingsmønstre og slektskapsforhold. Da dette ble praksis, særlig så sent som etter 1970-tallet,

oppsto det store konflikter mellom ulike filosofier i biologien. Willi Hennig, som ble en av de mest framtrædende representanter for en ny klassifikasjonstenkning, mente at alle taksonomiske grupper må være «monofyletiske». Det vil si at en gitt gruppe organismer med et vitenskapelig navn, et *takson*, må omfatte alle de artene som er etterkommere etter en gitt stamform. Moderne systematisk forskning viser at «fisk» utgjør mange ulike evolusjonslinjer, blant annet rundmunn, haier og skater, beinfisker og kvastfinnefisk (Fig. 8). Den siste felles stamformen for disse linjene ga også opphav til de firbeinte virveldyra. Sånn sett er til og med også mennesker «fisk». I misforståtte fortolkninger av dette prinsippet ville noen forfattere ha det til at «fisk ikke eksisterer», fordi de ikke er en monofyletisk gruppe. I boka som ble kåret til «New Scientist Best Book» for 2009, skriver forfatteren Carol Kaesuk Yoon¹⁴:

«... med all mulig respekt for vitenskapen, jeg må (likevel) insistere: Fisk eksisterer. For så mye som vi trenger vitenskap, og det gjør vi svært mye, trenger vi også fisken vår, kanskje mer enn noen kan gjette. De glatte, skinnende beistene, som sammen med alt annet som naturvitere har observert gjennom uminnelige tider, befinner seg i hjertet av vår forbindelse med den levende verden».

Yoons påstand er at Linnés klassifikasjon av organismer er en instinktiv og universell måte å se verden på og hun anklager vitenskapen for å bryte ned vårt instinktive og intime forhold til våre naturlige omgivelser, når klassifikasjoner endres som en følge av nye vitenskapelige funn

om slektskapsforhold mellom organismer. Historien om fisk på fredag er faktisk bare ett av mange eksempel på at hun tar feil, i alle fall angående «instinktenes» fortreffelighet når det gjelder å ordne verden.

Enten «fisk på fredag» ble til ved en rituell gjentakelse av uken i skapelsesberetningen, med fremskjøvete ukedager, eller bare ved en dyptgripende bekymring for de fysiologiske moralske konsekvensene av å få i seg «kjøtt», - den katolske fastepraksisen som bredte seg utover Europa er et fascinerende eksempel på hvordan klassifikasjonsprinsipper kan ha vidtgående effekter på samfunnsmessige forhold. Og kanskje var det disse teo-zoologiske idéene som dannet grunnlaget for den kristne næringspolitikken og som dermed faktisk skapte Norge gjennom fiskeeksporten i middelalderen. Det som kanskje vil overraske de fleste i det lenge protestantiske Norge, er at også utvalgte fugler, pattedyr og reptiler betraktes som fisk i fastesammenheng. Jeg foreslår at forklaringen ligger i at de også betraktes som (akvatiske) vanddyr og som substansielt forskjellige fra (terrestre) landdyr. Vi kan forstå slike teologiske anskuelser som relikter fra antikk naturforståelse og menneskelige behov for sammenhengene mening i verden.

Med en omsetning på 10,803 millioner US dollar i 2014 var Norge fremdeles nummer to i verden, etter Kina, i fiskeeksport på det globale markedet. Kan det tenkes at slike, eller lignende ideer om fisk fremdeles er virksomme blant konsumentene?

Olaus Magnus' råd til dem som er usikre på om de kan spise sel på fastedager.

Olaus Magnus, i *Historia om de nordiska folken*, omtaler fjordsel eller steinkobbe (*Phoca vitulina*) som «sjøkalver». Som erkebiskop mener han det er liten hjelp i å oppsøke kirkens åndelige veiledere for råd om hvorvidt man med god samvittighet kan spise sel på fastedager. Problemet løses enklest under jakten, da naturen selv gir svar på dette spørsmålet, mener han: Dersom dyret rømmer mot skogen, er det kjøtt. Rømmer det derimot mot sjøen, kan det spises i fasten uten å synde. Med andre ord, da er det fisk.

Noter

- 1 Larsen, M. F. (2014) Handel med marine produkter. Kap. 7 i Kolle, N. og Nielssen A.R. (red.) Norges fiskeri- og kysthistorie Bind I. Fagbokforlaget, Bergen.
- 2 Fagan, M. B. (2007) *Fish on Friday: Feasting, Fasting, and the Discovery of the New World*. Basic Books.
- 3 Barrett, J.H., et al., (2011) Interpreting the expansion of sea fishing in medieval Europe using stable isotope analysis of archaeological cod bones, *Journal of Archaeological Science* (2011), doi:10.1016/j.jas.2011.02.017
- 4 Barrett, J.H. og Orton, D.C. (red.) 2016. *Cod & Herring. The archaeology and history of medieval sea fishing*. Oxford & Philadelphia, Oxbow Books. ix+272 pp.
- 5 Orton, D.C., Locker, A., Morris J., Barrett, J.H. 2016. Fish for London. Pp205-214 i Barrett, J.H. og Orton, D.C. (red.) 2016. *Cod & Herring. The archaeology and history of medieval sea fishing*. Oxford & Philadelphia, Oxbow Books. ix+272 pp.
- 6 Quigstad, J. (1903) *Kildeskrifter til den lappiske mytologi*. Det Kng. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter. 1.
- 7 Plinius' *Natural History* in 37 books.
- 8 Olaus Magnus [1555] *Historia om de nordiska folken*. 2010: Gidlund ISBN 978-91-7844-795-4
- 9 Nielssen A.R. (2014) Det store kystriktet. Kap. 12 i Kolle, N. og Nielssen A.R. (red.) *Norges fiskeri- og kysthistorie Bind I*. Fagbokforlaget, Bergen.
- 10 Foley, M.P. (2005) *Why do Catholics eat fish on Friday? The Catholic origin to just about everything*. Palgrave MacMillan, New York
- 11 Goldman J.G. (2013) Once upon a time, the Catholic church decided that beavers were fish. *Scientific American* 23 mai 2013.
- 12 Hellholm, D. (1987) Bibelens skapelsesberetning og den moderne bibelvitenskap. *Naturen* 1987 (4): 123-133.
- 13 Romero, A. (2012) When whales became mammals: the scientific journey of cetaceans from fish to mammals in the history of science. S. 223-232 i A. Romero og E.O. Keith (red.), *New Approaches to the Study of Marine Mammals*. InTech. DOI: 10.5772/2731
- 14 Yoon, C.K. (2009) *Naming Nature. The clash between instinct and science*. W.W.Norton & Company Ltd., London.
- 15 Ahlenius, K.J.M. (1895) *Olaus Magnus och hans framställning af Nordens geografi; studier i geografis historia*. Upsala, Almqvist & Wiksells, boktr. aktiebolag